

Romulo P. Baquiran Jr.

Sa Paraiso ng mga Katha ni Efren R. Abueg



*I*sa sa mga kasapi ng bantog na grupong **Mga Agos sa Disyerto** ang kuwentista at nobelistang si Efren R. Abueg (ERA). Mahigit kalahating siglo nang produktibo sa larangan ng pagsulat, hanggang sa ngayo'y mababasa pa ang kaniyang mga akda sa may 88-taong taong gulang na lingguhang **Litwayway**. Nakapagsapelikula na rin siya ng ilan niyang nobela, tulad ng "Mister Mo, Lover Boy Ko," "Miss Dulce Amor, Ina" at "Binata si Mister, Dalaga si Misis." Matagal na naglingkod bilang iginagalang na propesor sa De La Salle University at nang magretiro'y naging writer-in-residence ng Cavite Studies Center, isang akademikong yunit ng De La Salle University-Dasmariñas ukol sa riserts at pagsulat sa kasaysayan at kultura ng lalawigan ng Cavite. Aktibo bilang organisador ng mga kabataang manunulat sa mga kolehiyo at unibersidad sa Kamaynilaan mula pa sa panahon ng pangwika at pampanitikang grupong KADIPAN (Kapisanang Aklat, Diwa at Panitik) at hanggang sa ngayon sa pagkatatag ng Cavite Young Writers Association, Inc. Malaki ang naiambag ni Abueg sa pag-aangat ng kalidad ng



Si ERA sa rally ng Kongreso ng Wika noong 1971 laban sa Kumbensiyong Konstitusyonal na nais alisin ang Pilipino bilang wikang pambansa.

*makabagong kuwentong Filipino at matutunghayan ang husay ng kaniyang mga akda sa mga koleksiyong **Mga Agos sa Disyerto** (1964), **Bugso** (1992), at **Ang Mangingisda, Mga Kuwento kay Jesus** (1995). Ilan sa kaniyang naisalibrong nobela ang **Dilim sa Umaga** (Liwayway, 1968), **Isang Babae sa Panahon ng Pagbabangon** (1998), at **Mga Kaluluwa sa Kumunoy** (UP Press, 2004). Kabilang sa kaniyang nakahanda-nang-ilibrong mga nobelang serye sa iba't ibang babasahin ang **Huwag Mong Sakyan ang Buhawi** (Liwayway, 1984) at **Mga Haliging Inaanay** (Liwayway, 1986). Nakapaglabas din siya ng dalawang libro ng kasaysayang pampanitikan, ang **Sila Noon: Oral na Kasaysayan ng 9 na Manunulat sa Tagalog** (DLSU*

ROMULO P. BAQUIRAN JR.

Press, 2001) at Sa Bagwis ng Sining: Mga Nangaunang Manunulat ng Cavite (Cavite Studies Center, 2005). Nakapaglathala din siya ng mga textbuk sa kasaysayang pampanitikan ng Pilipinas, ang Talindaw(1984) at Tradisyon (1994); Noli Me Tangere at El Filibusterismo (Diwa, 2002) at Ibong Adarna at Florante at Laura (Diwa,2002). Matutunghayan dito ang dalawang panayam. Ang una ay isinagawa ni Romulo P. Baquiran Jr. sa unang bahagi ng 2009 at ang ikalawa ay pinagsama-samang pagtugon sa mga katanungan ng mga estudyante sa iba't ibang pakikipagharap kay ERA .

Likhaan Journal: Saan po sa Cavite kayo isinilang? Paano po ang buhay noong kabataan ninyo?

ERA (Efren R. Abueg): Sa Tanza, Cavite. Ipinanganak ako noong 1937. Nag-umpisa ang kamalayan ko sa mundong ito noong liberation. Natatandaan ko ang mga eroplanong double body ng mga Amerikano. Iniaakyat kaming magpipinsan ng mga tiyo namin sa mga punong mangga para makapanood kami ng dogfight ng mga eroplanong Hapon at Amerikano. Mga 1944 iyon. Parang bigla akong nagising na may mundo palang ganito. May digmaan. Gutom. Karahasan. At iyon ay sa gitna ng kinalakihan kong lugar na masasabing idyllic. Kasi kung tinatanaw ko ang hilaga: Manila Bay. Kung silangan, napakalawak na bukid. Kung kanluran, malaking ilog. Kung timog, highway. Samakatwid, mayroon kaming ilog, dagat, bukid, at simbolo ng sibilisasyon, highway. Naninirahan kami sa mga pitong ektaryang bahayan, taniman ng mga gulay, mais, at mani. Sa mga lolo ko iyon. May 30 punong mangga. Basta nakamalayan ko lang may 30 kalabaw dahil binibilang ng lolo ko iyon araw-araw. Nauso ang nakawan ng kalabaw sa panahon ng taggutom pagkaraang sakupin ng Hapon ang Pilipinas. May 15 puno ng kasuy, tatlong punong langka at may napakalaking bahay na pawid, may limang bubong na dugtong-dugtong. Malaki iyon.

Saan ka makakakita ng setting na ganoon? Ang ilog, mga isang daang metro lang ang layo sa amin. Doon ako natutong lumangoy. Ihahagis ka ng nakakatanda sa iyo sa gitna ng ilog. Pagtatawanan ka pa habang kakawag-kawag patabi sa pampang. Nakakarating kami sa highway at dagat kahit bawal sa mga bata. Pangarap ko na noon pa makarating sa dagat dahil may dalampasigang kulay abo. Ikinukuwento iyon sa amin ng mga binata. Napakasarap mamasyal doon dahil napakalawak at presko ang hangin. Tatlong kilometro ang haba ng baybayin doon. Walang katao-tao. Minsan daw may namamasyal na mga maligno doon kaya huwag paabot ng dapit-hapon. Ang bukid ang masarap pasyalan kasi lalo na kapag tag-ulan dahil nakapanghuhuli ka ng palaka. Ang ilog talagang napakagandang pasyalan dahil makapamamangka kapag gabing maliwanag ang buwan. Naglulundagan ang mga isda. Lagi kaming may kasamang matanda sa amin. Kapag kinatok ng sagwan ang gilid ng bangka, maglulundagan ang mga isda. Magbabagsakan ang mga iyan sa lunas (loob) ng bangka. Pero hindi namin basta sinusunggaban ang isda. Kasi sobrang laki ng mga bangus. Kaunti pa lang ang humuhuli ng mga isda. Hindi namin masunggaban ang mga isdang lumulundag sa loob ng bangka. Tinatakot kami ng matatanda. Mga tiyanak daw iyon. Ngunit sa bandang katapusan ng giyera, humirap ang buhay. Naubos ang kabuhayan sa mga kanayunan. Nagkaroon ng exodus ng tao mula sa mga lugar ng taggutom. Ang mga nasa siyudad at bayan napasayanon. Naramdaman ko lang ang hirap ng buhay, lalo na sa lungsod nang lumuwas ako para mag-aral sa Maynila.

LJ: Paano kayo napunta ng Maynila?

ERA: Minsan namiyesta kami sa Rosario, Cavite, hometown ng mga Abueg. Doon, may isa akong auntie (pinsan ng nanay ko). Sabi niya, doon na ako mag-aral sa Maynila. Taga-Calocan pala siya.

Aba, parang bombilyang nagliwanag ang mukha ko. Kasi noon, mula nayon pangarap kong makapaghay-iskul sa sentro ng probinsiya, Cavite City. Kaya nang mag-first year high school, pagmamalaki kong sa Maynila na ako mag-aaral. Nagpa-enroll ako sa Arellano Public High School (Manila North). Sinamahan ako siyempre ng auntie ko. Nakakotse pa kami. Asawa siya ng major sa army. Maganda naman ang sahod ng military personnel noong araw. Sa Arellano High School, mayroong 33 sections. Hindi ako matanggap sa mga klase dahil ako'y probinsiyano. May tinawagan ang auntie ko, isang konsehal yata sa Maynila. Naisingit ako sa section 33. Ang lalaki na ng mga kaklase ko first year pa lang. Pinagtatawanan ako dahil probinsiyano ako. Kasi naman, ang pronunciation ko ng paá ay páa. *Napakalaki naman pala ng páa mo*, sasabihin nila. Nang ako'y mag-second year, naging section 11 na ako. May barkada akong sumusulat sa school organ, ang sabi nila sa akin, "Bakit di ka ba makasulat? Ang dali-daling sumulat." Sabi ko, "Nagbabasa lang ako ng *Liwayway*." "Gayahin mo na lang ang nababasa mo." Pagkatapos inimitahan nga ako sa *Tambuli*, ang school organ. Ginawa akong news editor pagkaraan ng isang taon. Noon, nasa section 3 na ako. Ang kaso, tumakbo ako sa mga eleksiyon at naging officer ako ng isa o dalawang organisasyong pang-eskuwelahan. Ayun, section 5 na lang nang magtapos ako.

LJ: Saan kayo nakapagtapos ng pag-aaral? Ano ang matitingkad na karanasan ninyo kaugnay ng panulat?

ERA: Pagkatapos ko ng hay-iskul, una akong pumasok sa UE (University of the East). Sabi noon ng aking auntie, pag-aaralin niya ako. Ang problema nakakuha ng scholarship sa Westpoint ang asawa niya. Naku, sasama sa States ang auntie ko. Mawawalan ako ng benefactor. Pero sa loob-loob ko, ako naman ay malaki na, bakit naman ako aasa

pa sa kaniya. Saka natatandaan ko pa, inalok ang nanay ko noon na ampunin ako dahil wala ngang anak ang auntie ko. Ako ayoko; ang nanay ko ayaw din. Pero kung igigiit wala akong magagawa. Bata e. Hindi natuloy ang pagsama ko (pag-ampon) sa auntie ko.

Mahigpit magdisiplina ang auntie ko. Napakahusay niyang mag-manage ng pera. Talagang hindi ka puwedeng gumastos sa hindi mo kailangan. Reader ako noon pa ng *Liwayway*. Grade six ako noon sa Naic. Nanghihiram lang naman ako ng kopya nito. Nang ako'y narito na sa Maynila naisip ko, lalo na nang fourth year na ako, na maglakad ako pauwi para makaipon ng pambili ng paborito kong babasahin. Tatlong beses isang linggo mula old Mapua hanggang sa 7th Avenue sa Caloocan, naglalakad ako pauwi. Kasi hindi ako binibigyan ng auntie ko ng pambili ng *Liwayway* (na 30 sentimos lang). Kung minsan naman, hindi ako nagtatanghalian, nagtitiyaga ako sa matsakaw. Nakaraos ako nang isang taon nang naglalakad pauwi para makabili ng *Liwayway*.

Noong ako'y nag-aral na sa UE, nahagip ko ba naman sa unang semester puro math. Napakahirap. Accounting kasi. Nag-quit ako noon. Ginawa kong dahilan sa nanay ko na aalis na naman ang auntie ko. Di maghahanap na lang ako ng ibang eskuwelahan. Nagbakasyon ako sa Imus sa isa ko pang auntie (kapatid ng nanay ko). Nakita ko ang Imus Institute (I.I.). Second year ng pag-o-offer nila ng Associate in Arts. Sabi ng auntie ko, "Ikaw ba ay babalik pa sa Maynila? Ano naman ang gagawin mo doon ay wala naman ang tiya mo. Dito ka na lang tumira sa Imus. Di ba may college d'yan? Mura lang ang tuition. Puwede ka naman maghanap d'yan ng trabaho." So doon ako sa Imus nagpatuloy ng pag-aral. Naging Pilipino editor pa ako ng school organ (The Mango). Nakatapos ako ng Associate in Arts pagkaraan ng dalawang taong pagke-clerk sa I.I. Naging factor ito para makapasok ako sa MLQ University (Manuel L. Quezon Educational Institution noon) sa may R. Hidalgo, Quiapo. Problema naman, nakabarkada ko

ang mga macho sa fourth row ng aming klase (sa I.I.) Kapag ROTC na di naman linggo-linggo, sasabihin ni Eddie Sapinoso, “Efren batsi na tayo.” “Bakit?” “Manood na lang tayo ng sine.” Kaya noon nabansagan kaming “Sine Gang (sa ROTC).” Kasi kung mawala kami, lahat kaming pito. Doon lang naman kami nanonood sa mga sine surot sa Quiapo at Clover sa Sta. Cruz. Mura lang ang bayad, 25 centavos. Kung minsan, double program pa ang palabas.

Pagpasok ko sa MLQ University, nakapagtrabaho naman ako sa isang brokerage company sa Juan Luna sa gawing Escolta. Minimum lang ang pay ko. Ganito ang araw ko: Mula alas-6:00 n.u., dapat nakasakay na ako sa mini bus mula Imus. Kung hindi, mahuhuli ako at alas-8:00 n.u. pasok sa opisina. Sa Imus, madalang noon ang biyahe ng sasakyan at matrapik pa pagdating ng Maynila. Otso oras ka siyempre sa opisina, hanggang alas-5:00 n.h. Tapos 5:30 naman ang klase ko sa MLQ. Sa Philam Life Insurance Company building umuupa ang brokerage company namin. Isipin ang layo ng Juan Luna sa Quiapo. Sumakay ka ng jeep, matatrapik ka. Mahuhuli sa klaseng 5:30 ng hapon. Kaya pagdating ng alas-singko, handa na ako. Nananalaktak na ako diyan sa Dasmariñas Street. Dumadaan ako minsan sa may Escolta paakyat sa may Carriedo, Quiapo Church. MLQ. Wala pang underpass noon. Tatawid ka sa kalye. Makikipagpatintero ka sa mga jeepney. Ganoon ang routine ko. Nakaraos ako nang dalawang taon. Naka-graduate ako ng Bachelor of Arts, major in Accounting despite ng hirap talaga sa accounting. Noon naman, nagbabasa na ako ng Hemingway, Dreiser, at Faulkner. Medyo colorful na ang buhay ko sa MLQ dahil nga Filipino editor ako ng *The Quezonian*.

Sa pag-aaral sa MLQ University nagsimula ang pagiging matining ng paksa at paraan ng pagsusulat naming *Mga Agos*. Hindi lamang dahil doon kami nagkikita-kita para magpalitan ng kuro hinggil sa pagsulat. Iba ang buhay sa Quiapo. Hindi lamang kahirapan ang makikita roon

kundi ang iba't ibang aspekto ng pakikitunggali ng tao sa buhay. Tatal, doon ko nasulat ang maraming katha kong binigyan ng komendasyon ng mga institusyon ng panitikan.

LJ: Kilala kayong masipag na organisador ng samahang pangmanunulat, anong mga grupo ang nasalihan ninyo?

ERA: Noong nasa graduate school ako dakong 1960, naging presidente ako ng KADIPAN (Kapisanang Aklat, Diwa at Panitik). Inumpisahan ito sa UST bilang Usbong at KADIPAN hanggang sa lumaganap sa mga kolehiyo at unibersidad sa Kamaynilaan. Sa pagkatanda ko, itinatag ito noong 1950 at ilan sa mga nagtatag nito sina Pablo N. Bautista, Hilario Coronel at Ben Condino ng UST, Ponciano Peralta-Pineda at Tomas C. Ongoco ng Manuel L. Quezon Educational Institution. Ilang taon pagkaraan, naging pangulo nito si Oscar Suarez-Manalo, isang makatang mambibigkas ng UP. May mga patimpalak pampanitikan ang KADIPAN sa tatlong kategorya: maikling kuwento, tula, at sanaysay. Naunang nanalo sa timpalak na ito sina Simplicio P. Bisa ng Far Eastern University na kasunod ay nagtamo ng gantimpala sa Palanca Awards at Domingo Landicho ng Golden Gate Colleges sa Batangas City. Bukod sa patuloy na patimpalak ng KADIPAN, naging proyekto nito ang pagtitipon ng mga akda sa isang antolohiya. Ito ang *Mga Piling Akda ng KADIPAN*, unang antolohiya ng mga akda sa Pilipino sa mga kolehiyo at unibersidad. Wala akong natatandaang katularing antolohiya ng mga estudyanteng nagsusulat sa wikang Ingles. Sa halagang sanlibong piso, nakapag-imprenta kami ng isang libong kopya ng libro na ang cover ay ginawa ng tanyag na artist ngayong si Danny Dalena. Si Gobernador Espino (kapanalig namin sa kampanya sa pagpapalaganap ng wikang Pilipino) ng Nueva Vizcaya ang aming benefactor noon. Lubhang naging malaki ang impluwensiya ng KADIPAN sa mga kabataang

manunulat sa Pilipino (tawag noon sa Filipino). Katulad rin ito ng impluwensiya ng isa pang samahang pampanitikan noong kalagitnaan ng 1930, ang KAPISANANG PANITIKAN. Naging paksa ito ng isang riserts ko sa De La Salle University-Manila. Impormal na barkadahan pala iyon ng mga manunulat. Walang constitution. Salamat naman at after the war, binuhay nilang muli ang kapisanan. Sa ilang minutes of the meeting, nabatid ko ang postwar members nito: sina Teodoro Agoncillo, Alejandro G. Abadilla, Brigido Batungbakal, Gregorio Garcia, atbp. Barkadahan nga lamang pero sapat na para magkaroon ng mga pagbabago sa panitikan. Pinaghimagsikan nila ang parang nasa ivory tower na postura ng matatandang manunulat at ang hindi pagbibigay ng espasyo para malathala ang mga akda ng mga kabataan.

LJ: Paano naorganisa ang grupong *Mga Agos sa Disyerto sa inyong pangunguna?*

ERA: Nagsimula ang grupong *Mga Agos sa Disyerto* nang literal na ayaw nang papasukin sa *Liwayway* ang mga kabataang manunulat na kinabibilangan nina Edgardo Reyes, Rogelio Sicat, Dominador Mirasol at iba pa. Mangyari'y tinutuligsa ng mga kabataang manunulat sa mga school newspaper at magasin ang mga nakatatandang manunulat na sa tingin ng mga kabataan ay ayaw magbigay ng espasyo sa mga bagong sumusulat sa kani-kanilang pinamamatnugutang babasahin. Kaming lima, sina Edgardo M. Reyes, Rogelio L. Ordoñez, Rogelio Sicat, Eduardo Bautista-Reyes at ako ay lumapit kay Teofilo Sauco, editor ng lingguhang babasahing *Bulaklak* na karibal sa sirkulasyon ng *Liwayway* at nagprisinta na magnobela. Pumayag ang editor na salit-salit na magdugtungan kami linggo-linggo ng nobelang pinamagatan naming *Limang Suwail*. Kung binasa o hindi man ang aming nobela, ang hangad namin ay makaipon ng sanlibong piso para makapagpalibro

kaming lima ng isang antolohiya ng maiikling kuwento. Ako ang napagkaisahang mamahala ng paglalabas ng nasabing antolohiya. Kung makikita mo ang unang edisyon ng *Mga Agos sa Disyerto*, iba-iba ang impresyon ng tinta sa mga pahina nito. May maputla, may matingkad. At saka nalimbag lang, 900 kopya. Ipinamigay namin ang karamihan at 300 lang ang naipagbili namin. Ako ang na-assign na magbenta. Dala-dala ko ang 50 kopya sa Recto (Azcarraga pa noon). Dahil nakahiligan ko nang mamili ng mga lumang libro sa Recto, naisip kong doon din ibenta ang mga kopya ng *Agos*. Ginaygay ko ang kalyeng iyon mula Hollywood Theater na malapit sa Avenida hanggang sa Remar Theater na malapit sa FEU. Walang bumili kahit isa. Tanong nila: “Ano ho ‘yan, second hand?” “Hindi.” “Textbook ho iyan?” “Hindi.” Hanggang sa napadaan ako sa MCS Enterprises. Nakalagay sa karatula : Filipiniana book distributor. Pasok naman ako. May matandang lalaki na mga edad 65 taon na nakatanaw mula sa second floor (mezzanine). Maputi na ang buhok. Bumaba nang makita ako. Sabi ko sa kanya: “Ibinebenta ko ho.” “Ano ba ‘yan?” “Amin hong anthology.” “O sige iakyat mo.” Nauna akong umakyat, sumunod siya. Mabagal siyang umakyat. Tapos sabi niya sa assistant. “Buksan mo nga kung ano ‘yan. Aba’y magkakano ba ‘yan.” Sinabi ko ang presyo. “O sige bibilhin kong lahat ‘yan.” “Ho?” Nagulat ako nang bigla-biglang siyang naglabas ng tseke. Siya pala si Mr. Marcelo C. Sanchez na talagang kilalang distributor ng mga librong tungkol at inimprenta sa Pilipinas .

Nakilala ang grupong *Agos*, salamat kay Dr. Bienvenido Lumbera na nirebyu ang antolohiya namin noong 1967 sa makapal na librong *Brown Heritage* ni Antonio Manuud. Itong libro ni Manuud ay komprehensibong pag-aaral ng panitikan sa wikang Espanyol, Ingles, Tagalog, at rehiyonal na mga wika. Ayon kay Lumbera, ang *Agos* kung hindi man nakakalampas ay nakakapantay na sa maiikling kuwentong

Ingles. Doon na-inspire ang grupo lalo na sina Edgardo Reyes at Rogelio Sicat na mga trendsetter sa pagsulat. Noong 1969, nag-organisa si Lumbera sa Ateneo ng lecture series. Naging tagapagsalita kami nina Roger Mangahas, Amado V. Hernandez , at Genoveva Edroza Matute. Bago dito, nagsalita ako sa UP ng paksang “Ang Sosyalismo sa Nobelang Tagalog.” Mga 1967 o 1968 ito. Noong 1969, matindi na ang aktibismo. Nagsimula na rin akong ma-involve. May isang organisasyon, ang Bertrand Russel Foundation na nag-aaral tungkol sa mga international movement ng mga lipunan. Presidente noon ng organisasyon si Jose David Lapuz, tanyag ngayong Rizalista. Later nga nalaman kong grupo ito ng mga aktibista at sangkot sa ideological conflict dito sa Pilipinas. Sangkot dito ang luma at bagong partido komunista sa Pilipinas. Nagtayo nga si Jose Ma. Sison ng Kabataang Makabayan (KM). Kasama ako noon sa writers’ sector ng Movement for Advancement of Nationalism (MAN) nina Renato Constantino at Lorenzo Tañada. Kasama ako sa Congress nito bilang kinatawan ng Kabataang Makabayan. Biglang nag-split ang MAN. Natuklasan ko na lang sa sarili ko na di na kasama ang grupo ni Joma.

Ang antolohiyang *Mga Agos sa Disyerto* bilang tagabandila ng realidad at pag-uusisa sa maseselan na mga usapin sa lipunan ay nakaimpluwensiya sa paglago ng aktibismo ng mga kabataan noong dekada sienta at sitenta. Mula sa antolohiyang ito, isinilang ang isa pang antolohiyang may katularing tema sa kanilang mga katha, ang SIGWA. Kasama sa antolohiyang ito ang mga premyadong manunulat ngayon tulad nina Ricky Lee, Fanny Garcia, E. San Juan, Jr., Edgardo Maranan, Norma Miraflor, at Domingo Landicho.

LJ: Saang larangan pa kayo nasangkot kaugnay ng literatura?



Gabi ng Gawad Palanca, 1964. Mula sa kaliwa: Levy Balgos dela Cruz, Benjamin B. Pascual, Carlos Palanca, Ben Ramos at Efren R. Abueg.

ERA: Noong 1969, naging columnist ako ng malalaking komiks tulad ng *Pilipino Komiks*, *Tagalog Klasiks*, *Darna Komiks* at *Espesyal Komiks*. Binigyan ako ng tig-iisang pahinang kolum sa apat na komiks. Ang dalawa, lumalabas nang twice a week. Ang laya-laya ko noon. Tuwang-tuwa sa akin ang manager, palagay ko, nagamit niya ako para magmukhang progresibo ang mga komiks-magasin. Pero nang suspendihin noong 1971 ang writ of habeas corpus, sinuspende rin ang mga kolum ko. Malaon, malalaman ko na inilista pala ako ng intelligence bilang suspek na kalaban ng pamahalaan.

Nag-lie low ako dahil balita ko’y namomonitor ng military na ginagawang babasahin ang mga kolum ko sa mga kanayunan. Nagpatuloy ako ng pagtuturo sa PCC at sa MLQ University. At may lumapit pa sa akin na taga-Cavite, si Fred Mendoza, isang mahilig din sa mga sining, na nagtatrabaho pala kay Fred Elizalde. Inimbitahan akong maging editor ng *Bulaklak* na humihina na ang sirkulasyon noon. Doon

ko nakuha ang politika ng editorship dahil natuto akong makibagay sa pagbabasa ng mga bago o dati nang writers. Hindi ko nire-rewrite ang mga kuwentong isinasabmit sa aking opisina. Isinosoli ko na lamang na may punang hindi angkop sa mga patakaran ng magasing aking pinamamatnugutan. Ayoko kasing maka-offend ng kapuwa ko manunulat. Kasi, nakababasa ako ng 20 kuwento, halimbawa, ngunit wala pa rin akong magustuhan. Siyempre hinahanap ko ang pattern ng pagsulat namin sa *Liwayway*. Mga istoryang structured at makinis ang lengguwahe. Laging may plot. Mahalaga iyan sa mga magasing popular. Pero nang malaon, nag-resign din ako bilang editor ng *Bulaklak*. Ayoko ng mga patakaran ng may-ari ng publikasyong ito.

Pagkaraang suspendihin ang writ of habeas corpus, contributor pa rin ako ng mga kuwento sa *Liwayway*. Pero mula nang lumitaw ang pangalan ko sa listahan ng military pagkaraang suspendihin ang writ of habeas corpus, madalang na akong malathala. Minsan naghintay ako ng tatlong linggo. Medyo nagtampo na ako. Hanggang sa kinausap ako ni Gervacio Santiago, editor noon. Sabi niya, hindi na raw gaya nang dati kung ako'y magsulat. Marami raw tungkol sa aktibismo sa mga istorya ko. "May mga pahiwatig ng rebolusyon," sabi pa niya. Magpahinga daw muna ako. Sinabi pa niyang nagtuturo naman ako kaya hindi naman magugutom. Hindi naman iyon ang problema. Gusto ko talagang magsulat. Gusto ni Mang Basyong ang mga istorya ko, at ayaw niyang lumihis ako sa mga dati kong isinusulat. Nang umalis ako sa *Liwayway*, itinayo namin ni Dr. Nemesio Prudente ang Kilusang Pilipino (KIPIL), tagasuporta sa kilusang pangwika. Nagrali kami laban sa Constitutional Convention na gustong baguhin ang binabatikos na maka-Tagalog na Wikang Pilipino. Ilang libo ang sumama sa rally. Paboritong kuwento ko sa raling iyon ang ginawa ni Dr. Genoveva Edroza Matute, kilalang edukador at nagkagantimpalang kuwentista sa Palanca. Tumayo siya sa tapalodo ng isang jeepney at pinagmumura

ang laban-sa-wika na mga delegado sa Constitutional Convention. Nagulat ako. Naku, talk of the university iyon.

Noong 1971, nagkaroon ng First Quarter Storm. Nagtuturo na rin ako sa Philippine College of Commerce (PCC at PUP ngayon). May malaking rali sa harap ng dating Kongreso sa may P. Burgos. Ako noon, medyo masama ang katawan. Hindi ako sumama sa rali. Paglabas ko mula kalye Lepanto na kinaroroonan ng PCC, tanaw kong may mga lagablab sa Azcarraga (Recto). Nagsisigawan at nagtatakbuhan ang mga kabataang estudyante papuntang Malakanyang. Binabanatan na pala noon ang gate ng palasyo. May mga putukan. Nang marating ko ang Remar Theater, malapit sa bookstore ni Marcelo Sanchez, distributor ng Filipiniana books, talagang mayayanig ka. Kabi-kabila ang pagsabog ng molotov bombs at pill boxes. Pagpasok ko naman kinabukasan sa MLQU, magulo rin. Nagkukumpulan sa pag-uusap ang mga estudyante. Pagpasok ko sa room ng Rizal course, iyon din ang pinag-uusapan. Di ako makapag-lesson, pati na sa mga klase ko sa PCC. Nabalitaan ko na sina Ninotchka Rosca, Vivencio Jose, at iba pang mga lider ng KM ay pinagpapalo ng mga pulis at kawal ng Philippine Constabulary sa harap ng Kongreso sa may P. Burgos. Sa may Bonifacio Drive nagtakbuhan ang mga aktibista. Naisulat ko sa *Bulaklak* ang isang nobela tungkol sa aktibismo, ang "Sugat sa Kanilang Dibdib." Magulo pa rin sa Kamaynilaan after that. Medyo hindi na ako sumasama sa rali dahil nadiyaryo ang pangalan ko na kabilang sa mga aktibistang nasa order of battle. Patuloy ako sa pagtuturo sa PCC. Sa MLQU, parang dinadalangan na nila ang itinuturo kong mga subject. Alam ko ang dahilan: sangkot ako sa activism. Kasi nga, after the First Quarter Storm (FQS), nagkagulo rin sa MLQU. Nagkabasagan ng mga bintanang salamin. May winasak na mga upuan. Ako nga ang napagbintangang financier ng mga aktibista dahil napabalitang naglibre ako ng meryenda sa kalapit na mga restoran. Noon, napansin kong

hindi na ako binabati ng mga dating kaibigan, faculty, at administrador ng unibersidad. Kilala ako noon, pati ang mga manunulat ng *Agos* na nagbigay ng karangalan sa unibersidad dahil sa pananalo ng Palanca Awards. Kapag nasalubong ako, halatang umiiwas sila, ayaw akong kausapin. Tuloy pa rin ako sa pagtuturo sa MLQU, pero nababawasan na ako ng load. Puro Rizal I na lang ang hina-handle kong subject. Wala na akong subject na Philippine literature. Ibig kong mag-resign, pero paano mo iiwan ang MLQU sa dami ng mga aktibistang gustong makinig sa mga lektura ko? So tuloy ang punta ko sa mga sulok ng gusali ng unibersidad para makipagdebate hinggil sa ideology. Noon, may hidwaan na ang Soviet Union at China ni Mao Tse Tung.

Later, naging chair ako ng isang Department sa PCC noong 1971. Presidente nga si Dr. Nemesio Prudente at dean namin si Dr. Dante Simbulan. Napakabait nila sa mga aktibista. Di pa laganap ang paggamit ng mga aktibistang estudyante ng mga pill box, mga molotov bomb. Nakakaawa noon ang mga aktibista. Ang papayat nila, kaya nagbabaon kami ng misis ko ng mga ulam at ang mga aktibistang iyan ang nagsasaing sa annex building ng PCC. Noon, early 1972. Akala ko, okey na ako sa mga aktibista. Ang mga loko, nagma-manufacture pala ng pill box at molotov bomb sa opisina ng maraming student mass organization. Natakot ako. Baka nagpapasok sila ng pulbura, naisip namin. Baka sumabog na lamang ang lumang gusali ng PCC. Punta agad ako kay Prudente. Si Dr. Prudente naman ay talagang malaki ang simpatiya sa mga aktibista. Pero sa mga abuso ng mga aktibista, on guard din siya. Pinaalis niya ang mga opisina ng mass organizations sa main building.

LJ: Naging miyembro ba kayo ng progresibong grupo ng manunulat?

Ano ang naging bahagi nito sa buhay ninyo?

ERA: Naging miyembro ako ng PAKSA. Inimbita ako ni Dr. Lumbera, siya ang chair. Tapos si Domingo Landicho. Nakalista ako sa military bilang isa sa mga organizer ng PAKSA pero minimal lang naman ang aking role doon. Idineklara ang martial law noong September 1972. Maraming hinuli sa PCC. Inaasahan kong huhulihin din ako dahil sa dami ng affiliation ko sa mga progresibong grupo at dahil din kasama ako sa napalista nang suspendihin ang writ of habeas corpus. Pero di ako napabilang sa mga dinakip at ibinilanggo. Una, naisip kong pumasok sa opisina, baka kasuhan ako ng abandonment of office. Ikalawa, naisip kong kapag nagtago ako, hahanapin ako. Tama pala ang hinuha ko. Araw-araw, five days a week, pumapasok ako bilang chair ng isang department sa PCC. Hindi nga ako hinuli.

By October may bumabang sulat mula sa Malakanyang kuno. Tanggal kami sa lahat ng aming posisyon sa PCC. Saka lang di na ako pumasok sa opisina. By January 1973 inimitahan na ako sa Intelligence Service of the Armed Forces of the Philippines (ISAFP) sa Camp Aguinaldo. Nakasabay ko pa si Dolphy sa gate ng ISAFP. Tiningnan niya ako, pero hindi ko siya binati. Dati akong movie reporter noong nag-uumpisa pa lang mag-artista sa Sampaguita Pictures si Dolphy. Baka madamay pa kasi siya. Nahulihan yata ng baril. Marami naman akong tagong mga dokumentong “bawal” sa martial law. Hindi ko alam kung ano ang gagawin ko sa mga iyon. Ininterbiyu ako sa ISAFP. Major ang nag-interview sa akin. Maghapon. “Kilala mo si Joma?” “Oo naman,” sabi ko. Medyo bata sa akin ang major. “Kilala n’yo si Jose Luneta? Member ng Pulitburo.” “Oo, kilala ko ‘yun.” Tapos si Dr. Prudente. Si Sixto Carlos yata itinanong din sa akin. Marami pang itinanong na mga tao sa akin, siguro merong 17. Sa palagay ko, dalawa lang ang hindi ko nasagot dahil talagang hindi ko kilala. Nagtanong din

ako, “Ba’t n’yo ba ako inimbitahan dito? Ano ba’ng aking kasalanan? Ako naman, nagsusulat lang. Nagtuturo. Siyempre maiiwasan ko ba ang mga aktibista, ang mga kabataan.” Nagbukas ang major ng isang steel cabinet. May inilabas na folder, tapos ipinakita sa akin. Nakita ko ang mga kolum ko sa komiks at saka iba ko pang sinulat. At pati ang mga kasulatan ukol sa itinayo kong organisasyon, iyong *Katipunan ng mga Manunulat sa Pilipinas* (KAMPI). Naroon ang pangalan nina Luis Teodoro, Perfecto Terra, at Ninotchka Rosca. Pinakawalan ako nang mga 5:05 n.h. Natatandaan ko dahil may wall clock doon. Bago ako umalis, sinabi sa akin, “Kayo ho ay magrepreport sa OCR, Office for Civil Relations, diyan lang ho sa banda ryan. Tuwing Sabado ng umaga.” “E bakit?” tanong ko. “Yun ho ang nakalagay dito.” Siyam na buwan na nagrepreport ako sa OCR.

LJ: Napatigil ba kayo sa pakikilahok sa mga usaping panlipunan dahil sa karanasang ganito?

ERA: Hindi. Bumaon sa psyche ko ang paghahangad na makatulong kahit papaano sa paglutas ng mga usaping panlipunan. Hanggang ngayon. Kasi, ang pamahalaan, lumilitaw na parang kalaban pa. May mga taong nagpapatakbo ng pamahalaan, sila ang masisisi sa imahen at kalagayan ng bansa noon at ngayon. Gayon din ang mga mamamayan. Sarili lamang yata ang iniisip nila. Sinasabi ko noon sa isang taxi driver, “Ano ba ang bansang ito? Wala. Kani-kaniya. Hindi na matuto ng kooperasyon. Paano tayo uunlad n’yan? Gamitan man natin ng kung ano-anong anyo ng pamahalaan, walang mangyayari.”

Kasi naisip ko noon ang pag-unlad ng ibang karatig na mga bansa. Halimbawa, under dictatorship noon ang Korea at ang Malaysia. Okey, hindi ganap ang kalayaan ng mga mamamayan doon, pero di napakabigat ng poverty nila. Kapag masyadong mahirap ang tao,

marginalized o walang kuwenta sa kaniya ang kalayaan. Mananatili na lamang na hanapbuhay nang hanapbuhay ang mga tao. Walang halaga sa kanila ang iba pang problema sa lipunan. So ilaban natin ang kalayaan, pero bigyang-diin natin ang paglutas sa poverty. Ituro natin sa tao kung paano. Hindi iyong nagde-denounce lang tayo. Actually maganda ang move na pumasok ang mga militante sa Batasan. At least maririnig ang mga panukala nila. Pero palagay ko, mayroong dapat gawin pagkaraan. Marahas na mga measure. Siguro para madisiplina ang mga mamamayan. Hindi naman prolonged ang mararahas na hakbang. Parang nagbabantang convulsion iyan. Pero pagkaraan n'yan, magkakalinawan kung paano ang gagawin. Hindi naman puwedeng lagi kang igting na igting. Ang rubber band kapag igting na igting, nalalagot. Magiging creative ang mga mamamayan pagkatapos na dumanas sila ng hirap. Mag-iisip ng ibang mga paraan, tulad ng pakikiisa para sumulong ang kanyang buhay tungo sa pag-unlad. Kaya dapat, nasa sentro rin ng convulsion ang mga manunulat. Laging nagtatanong. Laging nag-uusisa. Ano ba ang maaari nating gawin sa bansang ito?

LJ: Naranasan ba ninyo ang kahirapan? Nakita ba ito sa inyong mga katha?

ERA: Noong mga 6 years old ako, nanghihingi kami ng isda sa mga dumadaong na malalaking bangka. Nakita ko noon ang poverty. Mahirap ang buhay sa kanayunan. Pumasok ito sa mga kuwento ko. Noong nasa hay-iskul na ako sa Maynila, nakita ko naman ang poverty sa kalunsuran. Taga-Arellano (Public) High School ako, doon sa Teodora Alonzo St. Naalala ko si Andres Cristobal Cruz sa kuwento niyang "Panahon ng Aking Pag-ibig." At siyempre naman, ang kanyang nobelang *Ang Tundo Man May Langit Din*. May tulay sa may Magdalena

papunta sa bahagi ng lungsod na simbolo ng pag-unlad at karangyaan. (*Tingnan ang pagpaksa ng karalitaan sa mga kuwento ni ERA sa ikalawang bahagi ng panayam na ito – Editor*).

LJ: Nagsulat kayo sa Liwayway at iba pang popular na mga babasahin. Paano ba ang pagsulat sa mga gayong publikasyon?

ERA: Noong 1964, naging editor ng *Liwayway* si Gervacio Santiago. Alam mo, mataimtim ang matandang iyan. Gusto ko ang personality niya. Siya, hindi agad nagsasalita. Nag-iisip muna. Tingnan mo lang siya, talagang papayapa ang kalooban mo. Hindi magaslaw magsulat. Si Karasig magaslaw, mapaglaro. Si Celso Carunungan, mabuting makitungo. Si Clodualdo del Mundo kalkulado ang kilos, parang sinisiguro ang lahat. Hindi niya igigiit sa iyo ang gusto niya. Si Laudico talagang estrikto. Sasabihin niya agad sa contributor, hindi puwede ang kuwento mo sa *Liwayway*. Kay Mang Basyong nalaman ko ang psychology ng editor. Sabi ko sa kaniya isang araw na makita kong tambak sa mesa niya ang mga manuscripts. “Mang Basyong, binabasa n’yo ho ba lahat ‘yan?” “Oo. Trabaho ko. Pero hindi ko nagustuhan ang karamihan. Isasauli ko sa kanila.” Hindi niya basta nire-reject ang mga kuwento ng contributors. Ipinaliliwanag niyang mabuti kung bakit hindi maaaring ilathala ang mga iyon sa *Liwayway*.

Natuto ako kay Mang Basyong, tulad ng tawag ko sa kanya. May nagustuhan siya sa isinabmit kong mga kuwento. Passable lang siguro, kaya may mga puna siya roon. Dinibdib ko ang kaniyang mga puna. Doon na nag-umpisa ang pagiging produktibo ko. Naisip ko nga, hindi naman siguro napakasama ng mga istorya ko. May ibig namang ipunto. Kahit ang mga title ko one word lang, tungkol sa pangalan ng tao, pangalan ng punongkahoy, buhangin, mga ganoon. Nilalagyan ko ng idea. Nagustuhan ni Mang Basyong. Siguro, sa loob ng isang taon,

ako lang ang kuwentista na may pinakaraming pamagat na iisang salita lamang.

Noon naman ay hataw talaga ang pagbabasa ko. Nahumaling naman ako sa French writers na si Albert Camus at mga kasama niyang magkakauro ang paksa ng mga katha. Halimbawa, may istorya ako tungkol sa isang pintor. May girlfriend siya, may alaga siyang dagang kosta. Nakatira sa isang building sa Malate. Problema, maykaya nga siya, pero ulila. Una, nilayasan siya ng girlfriend niya. Nilayasan siya ng loyal niyang katulong. Ang natira na lang, ang paborito niyang alaga, isang dagang kosta. Nag-deteriorate na siya mula noon. Hindi na siya maka-create sa kaniyang mga canvass. Isang madaling araw na umuwi siya, natuklasan niyang ang alaga niyang daga ay nakikipaglampungan sa isang malaki at pangit na daga. Nagalit siya. Ginilitan niya ng leeg ang dagang kosta. Tapos, nagpakamatay siya. Alienation ng tao sa buhay. May isa pang istorya na nagustuhan si Dr. Buenaventura Medina. Tungkol naman sa isang may kanser. Ang isang writer sa kalapit na kuwarto, nalunod sa daing ng may kanser. Parang ang mundo, dumaraing. Sa ending nagpakamatay ang may kanser. Nai-publish ko iyan sa *Bulaklak*. Naipapasok ko sa mga babasahin ang mga kuwentong may mensahe, di nakalilibang lagi. Tuwang-tuwa na ako noon. Hindi naman mahalaga ang pera. Isa sa mga layunin ng *Livewayway*, maka-entertain ang kuwento. Pinaniniwalaan ko iyon dahil nabasa ko si William Somerset Maugham. Pumili siya ng ten world's best novels. Isa sa mga criteria niya: "Fiction must entertain." Baka hindi na basahin ang kuwento kung hindi entertaining. Ibigay natin ang kaunting entertainment sa mga mambabasa. May akusasyon noon na nagiging formula ang mga kuwento sa babasahing Tagalog. Pero ang mahalaga diyan ang paraan ng pagsulat. Kapag sinunod ang ganoon, talagang intindido at buhay ang istorya. Sinusunod ko 'yan. Tulad ng "Kamatayan ni Samuel," ang kuwento kong nagwagi ng Unang

Gantimpala, Palanca Awards (1967). Twenty years na sumakit ang ulo ko sa kapapaliwanag hinggil sa kuwento. Iba ang estruktura at naratibo ng kuwento. Magulo raw, di maintindihan sa una. Bakit daw ganoon ang pagkakasulat? Babalik ka pa sa kasaysayan ng relasyon ng Amerika at Pilipinas. Aabutin ka na ng one or two hours sa pagpapaliwanag.

Sa sining, simple lang ang approach ko. Una, paano maka-communicate sa mga mambabasa? Ikalawa, paano ito mai-communicate sa gusto mong paraan? At ikatlo paano mo ito mai-communicate na di agad malilimutan o kaya makikipagtagalan sa panahon? Noong una, ganoon ako. Paborito yata ako ng *Liwayway* editor na si Gervacio Santiago. Laging approved sa kaniya ang maraming istorya ko. Siguro, akma nga talaga sa mga patakaran ng *Liwayway*. Pero naiba ang mga istorya noong sumama na ako sa aktibismo ng mga estudyante. Sabi niya: “Efren, hindi muna natin ipa-publish ‘yan, ha. Sa iba muna tayo.” “Oo, sigeh.” Alam ko na kung bakit. Inilalathala pa noon sa *Liwayway* ang mga istoryang nire-romanticize ang activism. Halimbawa, isang mayamang dalaga na na-involve sa activism. Di ba ika nga, work with the people. Sa isa kong istorya, may anak-mayamang gusto sa bukid magtrabaho. Ni-romanticize ko. Okey pa ito sa *Liwayway*. Para basahin, kailangang i-romanticize para sa masa. Pero dapat tumigil na ako sa paksang iyon ng pagsulat. Kaso dumating ang panahong kailangang iwan na sa pagsulat ang revolutionary romanticism. Kailangan ang hayagang pagkilos ng mga tauhan ng kuwento. Ayaw ng editorial ng *Liwayway*. Naririnig ko na sinasabi nila, “si Efren may ibang lakad.” Na naiugnay ko ngayon, matagal ko nang iniisip, kay Jose Munsayac. Estudyante namin siya noon sa MLQU. Ipinasok ko nga siyang proofreader (sa *Liwayway*). Oo, noong panahon ng activism, naroon na siya. Ako noon, talagang naghahanap ng mga idea ng mga istoryang ganoon. Palagay ko doon nanggaling ang suspetsa ni Mr. Laudico (editorial director) sa akin na ipinasok ko doon si Joey para mag-

organize ng welga. Pero hindi totoo iyon, iba ang layunin ko. Sumulat lang ng mga istoryang tinatawag na namin noon na progresibo. Tungkol sa welga sa *Liwayway*, may utak namang sarili si Munsayac, di ba? Di ako ang instigador ng welga sa *Liwayway*. Pagkatapos noon, wala na ako sa *Liwayway*.

LJ: Nagsulat din kayo para sa pelikulang Filipino. Paano kayo napunta diyan?

ERA: Dalawang taong mahigit na nawala ako sa *Liwayway*. Noong bumalik ako, 1974 na. Doon ako nag-umpisa ng pagsulat ng mga istoryang pampelikula. Simple story, love story. Halimbawa, story ng isang estudyante na nagre-research lang. Sa isang kompanya, nagustuhan siya ng isang elderly executive. Nagkaroon sila ng romantic affair. Ayun, ni-revive ko lang ang May-December affair. Noon iyon nakita ni Ishmael Bernal, ginawa niyang bold. “Ito ang mag-uumpisa ng bold na disente,” sabi niya. Ito iyong *Mister Mo, Lover Boy Ko*. Naku, pasakit iyon. Di babayaran nga raw ako. Eight thousand lang yata ang ibinayad sa akin. Imagine nabigyan na nga ng bonus ang iba dahil box office hit nga ang pelikula ko, tapos di pa ako bayad. Ininstallment pa. Pero nang ipelikula nila ang *Miss Dulce Amor, Ina*, talagang nabuwisit ako. Ganoon din ang nangyari. Ayoko na. Three years or four years after, nagkita kami ni Jesse Ejercito sa Alabang Country Club. Meron kaming affair doon ng aking mga kapatid. Tinitingnan niya ako. Lumapit pagkatapos, sabi sa akin, “Alam ko, hindi mo na ako bibigyan ng istorya.” Basta ba maganda ang usapan, sabi ko naman. Si Joseph Estrada ay nakilala ko naman sa opisina nila sa Escolta. Sa building din na iyon may opisina rin si Fernando Poe Jr., istambay ako roon. Gusto kong tao iyang si FPJ. Patawa-tawa lang. Malakas uminom, pero may kontrol. Nasa Imus pa ako, sinadya niya ako. Pinasulat niya sa akin ang



Nagsasalita si ERA tungkol sa pelikulang *Miss Dulce Amor*, Ina (1975). Mula sa kaliwa sina Amy Austria at Lorna Tolentino. Nasa kanan si Direktor Manuel "Fyke" Cinco.

buhay ni Adan de las Marias, ang kilabot ng Dadiangas. *Octopus Gang* daw ang title ng gagawing pelikula. Aba, big break sa akin. Imagine, si FPJ ang bida sa una kong pelikula! Pero pagkaraan ng ilang linggo, nang nasulat ko na't nabayaran na niya ako sa story ko, bumalik siya sa Imus. Gentleman talaga siya. Sinadya niya uli ako para sabihing hindi siya puwede na bida sa *Octopus Gang*. Si Paquito Diaz na lang daw ang gaganap na bida. Okey lang sa akin si Paquito Diaz. Pero iba si FPJ. Papaakyat ang kasikatan niya noon. Madadamay ako sa pagsikat niya.

Ilang taon pagkaraan ng *Octopus Gang*, nasa opisina naman ako ng FPJ Productions. Siguro dahil nasa *Liwayway* ang nobela kong "Binata si Mister, Dalaga si Misis". Nag-try ako na sumulat ng comedy type. Nagustuhan ni Susan Roces ang nobela. Sa opisina, sabi niya, "Punta ka na lang sa bahay." Ibig niyang magkausap kami ni Ronnie Poe. Tatlong beses akong dumalaw sa kaniya. Sa pangatlong beses, sabi niya. "Naku, Mang Efren, sori ho. Alam mo gustong-gusto ko hong mag-partner kami ni Ronnie sa istorya ninyo. Pero ayaw niyang mag-deliver ng mahabang dialogue." Aba, after one week, tumawag si Joseph Estrada, pinapupunta ako sa San Juan. Nagustuhan ang istorya ko. Takbo naman ako sa San Juan. Sabi niya, akin na lang ang istorya mo. Umoo naman

ako nang walang usapan tungkol sa bayad. Alkalde siya noon. Isang buwan pagkaraan, nabasa ko sa tabloid, ipepelikula raw ni Joseph ang nobela ko. Wala pa nga kaming usapan tungkol sa pera. Nabuwisit ako. Ayun, may baltik din ako kung minsan. Gumawa ako ng bagong sinopsis. May tinawagan ako. Sabi sa akin, "Dalhin mo ang istorya mo sa Emperor Films." Ang Emperor Films, nasa Cinerama sa Recto. Naroon ang producer. Nasa loob. Tinawag ako. Gumawa siya ng tseke. Pinablicize bigla ng Emperor. Naku, pinatawag ako ni Joseph sa opisina niya sa Municipal Hall ng San Juan. Di ako sumipot. Sa loob-loob ko "Ano, loko, teritoryo niya 'yon. Kung gusto niya punta siya sa Cavite." Hindi na ako nakipagkita kay Erap noon kasi naisip ko na naman ang ginawa nila sa akin sa "Mister Mo" at saka sa "Dulce Amor." Hindi na ako binigyan ng bonus, parang inapi ka pa. Kaya parang simbolo ako ng maliliit na inapi sa pelikula. Siguro, naisip ko, tulad din ng mga tagahawak lang ng kamera. Doon natapos ang career ko sa pelikula.

LJ: Hindi na kayo nagsulat sa kanila (sa pelikula)?

ERA: Hindi na. Kaya noong ako'y nasa De La Salle University na (1979), may nobela ako sa *Liwayway*. Puwedeng gawing pelikula. Inimbitahan ako. Sabi ko, "Punta na lang kayo dito sa canteen sa university. Pakakainin ko kayo dito ng tanghalian. Dito na lang natin pag-usapan." Ayun, bumitaw sila. Ito pang istorya. After so many years tumawag si Lualhati Bautista. "Efren, di ka ba tinawagan ni Jesse." "Bakit?" "Kasi ire-remake 'yung *Mister Mo, Lover Boy Ko*." Nabasa ko nga. Hindi naman tumatawag. Alangan namang ako ang pumunta sa kaniya. Ano ako, hahabulin ko ba iyon? O, ano ang ginawa nila? Ginawa nilang *Mister Mo, Lover Ko* ang title. Inalis nila ang "Boy." Iyon ang key word doon. Ninakawan ako. Sabi ko na lang, "Makakarma rin sila." Tingnan mo kung ano ang nangyari kay Joseph Estrada.

LJ: Nang magretiro kayo sa matagal ding pagtuturo sa De La Salle University, ano ang inyong pinagkaabalahan?

ERA: Nang ako’y mag-retire, sabi ni Brother Andrew Gonzalez, naging presidente ng De La Salle University-Manila “What will you do when you retire?” Sabi ko, wala, I’ll just write. Sabi niya: “Why not help those people in Cavite.” Ibig niyang sabihin, doon sa De La Salle University-Dasmariñas. Bigla akong pinawisan. Naisip ko na 23 years ako sa DLSU-Manila, pero wala akong naisulat ni isang letra tungkol sa Cavite, ang aking probinsiya. Na-guilty ako. Naging interesado ako sa alok ni Brother Andrew na “tumulong” ako sa DLSU-Dasmariñas. Na-appoint ako na writer-in-residence doon. Five years.

May Cavite Studies Center doon. Research-writing unit iyon ng unibersidad. Focus ng trabaho, history. Pagdating ko doon, sabi sa akin ni Dr. Emmanuel Calairo, direktor ng unit: “Sir, umpisahan na natin ang culture.” Sabi ko linya ko literature. Nakita ko, maraming libro tungkol sa Cavite at history. Sa halip na ako ang makatulong, ako pa ang natulungan ng Cavite Studies Center. Marami akong natutuhan tungkol sa Cavite. Napahalagahan ko ang pangangailangang pag-aralan ang iba’t ibang aspekto ng buhay sa Cavite. Nakasulat ako ng isang libro tungkol sa mga nangaunang manunulat ng Cavite. Hindi ko pa nakukumpleto, kahit tapos na ang term ko bilang writer-in-residence, ang Diksyonaryong Bilinggwal ng Tagalog-Cavite.

Naisipan ko, magpa-literary workshop. Inimbitahan ko si Dr. Bien Lumbera, si Ricky Lee, at Jimmuel Naval (PhD na ngayon). May mga batang nagsabi, “Sir, gumawa tayo ng organization.” Napakarami ko nang dinaanan na organisasyon, nahirapan ako. Ang hirap kapag ang nagsasalita ang mga bata. Hindi ka na makatanggi. Mag-elect muna kayo ng preparatory committee, sabi ko. Mga July iyon. Nabuo nga.

By September nagpamiting na, iniskedyul ang general assembly. Buti naman, tumulong ang Cavite Studies Center. Nabuo ang Cavite Young Writers Association. Anim na taon na ang samahang iyon ng mga kabataang manunulat. Pinamatagal na presidente nito si Ronald Verzo, documentary filmmaker at makata sa Ingles.

LJ: Ano pa ang maaasahan sa inyong panulat?

ERA: Kung rerebyuhin mo ang karera ng mga manunulat, may certain point lang silang pupuntahan. After that, magde-deteriorate na. Habang tumatagal, struggle iyan. Tumitigil silang magsulat para raw mapanatili ang kanilang husay noon. Tumigil si Andres Cristobal Cruz. Si Adrian Cristobal napunta sa journalism. Maraming tumigil. Kaya hindi mo na sila tatanungin. Mayroon na silang nagawa. Kaya nga kung napansin mo, ang mga katulad namin, si Rio, sumusuporta sa kabataan. Kasi sa kabataan, may mangyayari pa. At maging bahagi ng tradisyon. Kasi parang ang kabayo kapag dumating na hindi na nakakahila ng kalesa, bakit pa isisingkaw?

Pero ako, nagsusulat pa rin sa *Liwayway*, mga nobelang serye na puwedeng i libro. Kung ano man ang pangunahing paksa ng aking mga nobela, sinasangkapan ko ng mga pambansang isyu tulad ng mga base militar, human rights, environmental protection at kapalaran ng mga inang naiwang mag-isa ng mga OFW na mga anak. Hangga't binibigyan ako ng espasyo sa aking mga akda, patuloy akong magsusulat.

LJ: Sa mga kabataan, ano ang nakikita ninyong tunguhin sa kanilang panulat?

ERA: Sa mga kabataang una kong nakilala, makikita mo ang tunguhin ng kanilang panulat. Si Rolando B. Tolentino, originally sa *Malate*

iyang (literary journal ng De La Salle University-Manila). May mga kasabayan siya na bumitiw na sa pagsusulat. Mahuhusay din sumulat ang mga iyon, pero naiiba si Tolentino. Sa umpisa pa lang nakita ko ang lalim niya. May mga sinasabi siya na hindi mo maiisip agad. Post-modern. Kultural. Effortless siya kung sumulat, pero maglalaan ka ng best effort mo para mapahalagahan ang kaniyang mga sinulat. May mga hahalukayin pa siya sa psyche ng Filipino kaugnay ng cultural implications sa ating lipunan.

May isa pang kabataang manunulat sa De La Salle University-Manila noong Director ako ng Student Publications Office room (1984-86), si Gerry Torres. Patag, tahimik lang siya. Sasabihin lang niya kapag pinuri mo, “Hindi naman ho ako ganyan kahusay.” Sa nobela niyang *Kulay Rosas Ang Pag-ibig*, huling-huli niya ang mga frustration ng mga gay. Sa kani-kanilang paraan at estilo, masisinsay mo sa panulat ni Torres na magtatagal pa ang pagkalkal ng mga kabataan sa katauhang iba ng mga kalalakihan, tulad din ng feminismo na naging pundasyon na rin ng panulat ng kabataang kababaihan.

Ang pagdami ng literary journal sa mga unibersidad sa Pilipinas, sa lungsod man o sa probinsiya, isang indikasyon ng nagpupuyos pang panitik ng mga kabataang manunulat ay patunay na buhay ang print literature vs visual literature. Ang blog at websites ay mga “nakatagong babasahin” na binubuksan para sa higit na pagpapahalaga sa malawak na mga paksa mula sa personal na taguan ng mga sentimyento sa kasalukuyan hanggang sa lantad na pagpapahayag ng mga kaloobang kinasisidlan ng tuwa, poot, kabiguan at tagumpay kaugnay ng nagbabagong lipunan.

Walang pagkaligaw ang panulat ng kabataan.

* * *

Ang sumusunod ay mula sa pakikipanayam ng mga undegraduate student na sina Ferdinand F. Vera (Ateneo de Manila), Leni Tolentino (UP), Brenda Romero (Perpetual Help College of Rizal, Las Piñas) at Joyce Valencia Castro (UP). May kinuha rin sa mga tesis nina Flocerptina G. Eroa (MLQ University, 1979) at Alodia S. Torrefranca (Negros Occidental University Recoletos, 1993), Lungsod ng Bacolod.

Sinasabi ng iba na kung babasahin ang mga popular ninyong akda ay hindi kayo iisiping galing sa uring maralita.

Dalawa ang mga bukal na pinaghanguan ng aking akda: ang mga galing sa karanasan at obserbasyon ko, at ang nakuha ko sa pagbabasa. Dahil marami ang naniniwala na ang mga katha ay hango sa tunay na buhay, nalilito sila sa pinagmulan ko. Marami kasi akong sinulat na maiikling kuwento na tungkol sa mga maykaya. Akala nila’y mula ako sa angkan ng mayayaman.

Kasi naman ay kakaunti ang nababasang mga kuwento ninyo tungkol sa kahirapan ng pamumuhay sa mga una ninyong isinulat. Paano ba ninyo ipaliliwanag ang mga bagay na iyon?

Sa umpisa pa lamang ng pagkukuwento ko sa *Liwayway*, tungkol agad sa karalitaan ang aking paksa. Ang una kong kuwentong pang-estudyante, “Dinurog ang Pamahiin” (*Liwayway*, Hulyo 12, 1954) ay hinggil sa paghamon ng isang mangingisda sa bagyong darating na sinimbolo ng Kubo ni Baro (higanteng ulap na korteng bahay). Sa isinabmit kong orihinal na manuskrito sa editor na si Jose Domingo Karasig, pinatay ko ang mangingisda sa bandang huli—*no way* na mabuhay siya sa tindi ng dumating na bagyo. Pero may patakaran noon ang *Liwayway* na dapat magkaroon ng *happy ending* ang kuwento, kaya hayun, walang malay-taong dinampot pa sa dalampisan ang

mangingisda pagsapit ng umaga.

Sa maikling kuwentong “Alon” (magasin ng *Bagong Buhay*, Marso 27, 1955), ang inisyasyon ng isang kabataang dukha para maghanapbuhay sa pamamagitan ng pangingisda sa malawak at mapanganib na dagat ay muling naglararawan ng karalitaan. Inulit ko pa ito sa “Luksong-Tinik” (*Liwayway*, Mayo 30, 1955) na pumaksa sa pagtutol ng isang misis na makisama uli sa humiwalay sa asawa kahit nagdidildil ito ng asin. At ang karalitaan sa kanayunan ay inilipat ko sa kalunsuran sa “Maynila” (magasin ng *Bagong Buhay*, Oktubre 23, 1955) nang ang pangunahing tauhang si Pepe ay nagpagala-gala sa “maliit na kalye,” sa pagitan ng mga “tagpi-tagping barungbarong” sa walang silbing paghahanap ng kaniyang nobyang si Chita na sumama sa isang mayamang negosyante.

Pero ang *survival* sa pagsulat sa mga babasahing tulad ng *Liwayway* at *Bulaklak* noong 1950s at 1960s ay itinakda ng *novelty* (naiiba) upang makaakit ng mambabasa. At ano pa ba ang naiiba kundi ang buhay-mayayaman? Sa lipunang Filipino, ang tinitingala at minomodelo ng mga dukha ay mga maykaya, ang mga sukdol-langit ang yaman at kapangyarihan. Hindi habang panahong susukat si ERA ng tungkol sa dinadaluyong sa gutom na sikmura at mga bubong at pansol na tumutulo sa kahit anong dalang na patak ng ulan.

Kung gayon, sumunod kayo sa *editorial policies* ng mga magasin popular?

Ganoon na nga. Basta ang importante sa akin noon, malathala, huwag maputol ang pagsasanay sa pagsulat, makausap kahit pasaglit-saglit ang mga “dakila” sa panitikan na tulad nina Nemesio Caravana, Jose Domingo Karasig, Augustin Fabian, Adriano P. Laudico, Jose Esperanza Cruz, Susana de Guzman, at Fausto Galauran. Isa pa, mukhang gusto akong isingkaw, wika nga sa grupo nina Pablo N.

Bautista, Hilario Coronel, Virgilio Blones, Tomas Ongco at Ponciano B.P. Pineda – sila ang mga sikat na campus writer na bigla na lamang kinuha ng *Litwayway* para maging *staff member* o *contributor* pagkaraang banggain nila ang ‘monopolista sa ekslubistang’ pagkakahawak ng matatandang tinali, wika nga sa Panitikang Tagalog. Isang malaking karangalan, siyempre, na mapalapit man lamang sa kanila at mahawa kahit katiting ng kanilang pagkahenyo sa pagsulat.

Paano nga ba kayo nag-umpisang sumulat? Ano ho ba ang pinakabinhi?

Parang walang binhi. Siguro, isang ligaw na binhi, kung mayroon man. Kasi, wala akong alam na kamag-anak na nagsulat bago ako umentra sa panitikan. Nito lamang 1986 nabatid ko na may isang Tomas Abueg na nagsulat daw sa *Tagumpay* at iba pang babasahing popular noong 1927. Kailangan ko pang mai-*research* ito. (Ngayon, nadiskubre ko nang may linya ng manunulat sa angkan ng mga Abueg, pero iba nang paksa ito. May iba nang Abueg na nagwagi ng Palanca Awards).

Noong nasa hay-iskul ako (Arellano High School, 1951-1954), *third-year*, pinagtabi-tabi sa isa naming klase ang lalaki at babae para mag-*behave* daw kami. Natatandaan ko na may nakatabi akong matangkad na tin-edyer, Nina Foz yata ang pangalan. Tunaw ako sa kahihyan dahil tisay at *American size* ang aking katabi. Pinagtuksuhan ako at dakong Enero, 1953 sinulsulan akong sumulat ng isang tulang pandedikasyon sa *Valentine's Day*. Ganito ang aking nabuo:

Sa higaan, napabangon, hinawakan ang panitik
Lumiham sa isang musmos, na may gatas pa sa bibig
Nang dumating sa tahanan itong liham ng paghibik
Hindi man lamang binasa, pinagpunit-punit.

Nailabas ito sa *Tambuli* (opisyal na pahayagan ng mga mag-aaral sa Arellano High School) noong Pebrero, 1953. Natuwa ako hindi dahil sa naipaabot ko sa aking katabi ang dedikasyong iyon kundi sa pagkaunawa ko sa “nalathala ako.” Marunong pala akong tumula. Isang tangka pa lamang, lumusot ako.

Kung sa tula kayo nag-umpisa, bakit higit kayong kilala ngayon bilang *prose writer*?

Pagka-publish ng tulang iyon ay sumulat pa ako ng maraming tula, pero hindi ko ibinigay sa editorial ng *Tambuli*. Parang may kulang. Itinago ko ang mga iyon at nagsulat naman ako ng mga balita dahil kumuha ako sa optional subject: Journalism. Pamalit iyon sa kinatatakutan kong mga subjects: algebra o geometry. Nagpasikat ako sa Journalism Class ko. Nang fourth year na ako, napili akong maging news editor. May hawak na akong espasyo sa diyaryo. Parang nagkaroon ako ng malaking awtoridad. Nagsimula akong sumulat ng mga tula tungkol sa mga bayani— isang paglayo sa mga paksa ng tula ko: kamatayan, pag-ibig, pag-uusisa sa mga bathala, kalikasan. May timpalak sa pagsulat taon-taon at isinali ko ang mga tula tungkol kina Rizal, Bonifacio, Jacinto. Kung ilang beses akong nagwagi. Hindi na ako nagkasiya sa tula; tinangka ko ang prosa-maikling kuwento, na maikling-maikli nga dahil sa kakulangan ng espasyo. Natuwa na naman ako. Nakakasulat ako nang mas mahaba kaysa sa tula. Nang taong iyon, naging bisitang mananalumpati ng Kapulungan ng Inang Wika (samahang pangwika) ng Arellano High School si Pablo N. Bautista, noo’y tanyag nang kuwentista at tagasulat ng talambuhay ni President Ramon Magsaysay. Impressed ako sa kanyang mga sinabi tungkol sa oportunidad ng kabataan sa pagsulat. Bukas na paanyaya ang ipinaabot niya sa aming lahat na magbigay ng mga istorya sa *Litwayway*.

Dahil siguro’y nag-umpisa ako sa tula, naisipan kong mga tula muna

ang ilathala ko sa *Liwayway*. Inggit na ako noon sa pagsulat at pagbigkas ng tula ni Oscar Suarez-Manalo, isang makata na galing din sa *Tambuli* (malaon, naging estudyante sa UP). Ibig kong sumunod sa kanyang mga yapak, wika nga. Dito ako nadisgrasya. Ang napag-abutan ko pala ng may isang dosena kong tula ay si Virgilio C. Blones, isang undergraduate ng Liberal Arts sa UP, pero kanang-kamay ng manedyer ng *Liwayway* at kilalang campus writer na kinuha agad na regular staff member ng *Liwayway*. Pagkaraan ng dalawang linggo, pinabalikan sa akin ang mga tula ko sa ikaapat na palapag ng Roces Bldg, sa Commandante St., Sta. Cruz, Maynila. Naghintay ako sa unang palapag na kinaroroonan ng reception room. Pagkakita sa akin ni Blones ay inihataw niya (ibinabaw lang daw, sabi niya) sa ibabaw ng mesa ang nakatiklop kong mga papel ng tula, karugtong ang seryosong pananalitang sobra ang anghang: "O, eto kalimutan mo na ang pagtula!"

Narindi ako. Dinampot ko ang mga papel ng mga tula na parang lasog-lasog na katawan sa aking tingin. Yuko-ulong lumabas ako sa gusali at tumindig sa tabi ng poste ng karatula ng kalye sa harap ng isang kapihan ng Intsik. Tulala pa rin ako dahil sa "lupit" ng mga sinabi ni Blones. May nagtatawanan sa kapihan ng Intsik at nang mapaligon ako, nakita ko si Pablo N. Bautista. At sa bugso ng kaapihan ko'y napalapit ako sa kaniya at naibulalas ko ang dinanas ko kay Blones. Napatawa lamang si Bautista. Sinabi niyang kalimutan ko na ang mga pagtula dahil "walang pera diyan." "Magkuwento ka," dugtong pa niya. Pagbalik ko ng sumunod na linggo, dala-dala ko sa *Liwayway* ang una kong kuwentong "Dinurog ang Pamahiin."

Successful ba kayo agad? Sabi ninyo ay nalathala agad ang una ninyong kuwento? Hindi ba kayo nakatikim ng rejection slips?

Pinakagat lamang yata ako. Inilathala agad ng *Liwayway* ang “Dinurog ng Pamahiin.” Isinunod ang “Baril-Barilan” (Hulyo 19, 1954). “Kandila” (Oktubre 18, 1954) at ang unang kuwento ko sa propesyonal na mga pahina, “Luksong-Tinik” (Mayo 30, 1955). Nang masundan ang kuwentong iyon ay Hulyo 9, 1956 at Nobyembre 1956. Ang dalawang huling kuwento ay walang pamagat sapagkat kasama sa gimik na ang mambabasa ang magpapadala ng mga titulo. Mula Mayo 30, 1955 hanggang sa malathala ang dalawang kuwentong walang pamagat, hindi iisang dosenang kuwento ang naisulat ko, isinumite sa *Liwayway*, ngunit ibinalik sa akin. Hindi ko itinapon ang mga iyon. Itinago ko, ewan ko kung bakit. Basta ginusto ko lang itago (upang rebisahin ko at ipalathala pagkaraan ng may limang taon). Nasisiraan na ako ng loob dahil madalang pa sa kuwaresma ang labas ng mga kuwento ko sa *Liwayway* (na pinakaprestihiyo noon) nang ilathala ang *Aliwan*, kapatid na babasahing *Liwayway*. Si Jose Esperanza Cruz ang unang editor nito. Doon ako binigyan ng malaking break.

Mukhang mabilis na kayong sumulat noon. Sino ba ang talagang nakaimpluwensiya sa inyo?

Kabataan kasi at desidido, kaya mabilis akong sumulat. Ang unang nakaimpluwensiya sa akin ay si F.T. Palgraves, sa kanyang aklat na *The Golden Treasury* na inedit naman ni Oscar Williams. Ito kasi ang unang librong nadampot ko sa book shelves ng uncle ko na isang major sa engineering corps ng Philippine Army. Mahina na ang binding, pero dinikitan ko ng glue. Doon nagmula ang idea ko sa pagtula. Minsan, naisama ako ng auntie ko sa Philippine Education Company sa Castillejos, Quiapo. Nakita ko ang “Ako’y Isang Tinig,” koleksiyon ng mga kuwento at sanaysay ni Genoveva Edroza. Inungutan ko ang aking auntie na bilhin ang librong iyon. Pumayag naman siya. Uno

singkuwenta ang halaga ng libro. Isang gabi ko lang binasa iyon. Napuruhan ako ng kaniyang “Kuwento ni Mabuti” isang kuwentong nagwagi ng unang gantimpala sa Palanca Awards noong 1951. May isang linya roon na nakabalisa sa akin: *Yaon lamang nakaranas ng mga lihim ng kalungkutan ang maaaring makakilala ng mga lihim ng kaligayahan.* Hanggang sa ngayon (1983), malinaw, di-makatkat sa utak ko ang sa akin ay lubhang emosyonal na linya sa lahat ng mga kuwento ni Edroza.

Marami kayong emosyonal na kuwento at nobela, sinasabi ng inyong mga kontemporaneo. Sentimental daw ang inyong prosa.

Sa period ng apprenticeship ko, ganyan ang tendensiya. Naimpluwensiyahan nga ako ni Edroza. Ang totoo, sinabi ko sa isang interview na “nagkaroon ng tinig sa aking isip ang kanyang mga katha, tulad ng payapa, ngunit malinaw na tinig ng “Kuwento ni Mabuti” sa linyang iyon. Hindi makatkat sa isipan ko ang linyang iyon kaya nang sulatin ko ang “Ang Paghihintay” (*Aliwan*, Enero 15, 1958), hindi ko namalayan na ang modelo ko ay ang “Puti ang Kulay ng Pananalig” (*Ako’y Isang Tinig*, p.63) ni Edroza. Inulit ko ang emosyonal na pagdadala ng kuwento sa “Bathala” (*Aliwan*, Hunyo 18, 1958) at sa “Ang Paghihiwalay” (*Aliwan*, Setyembre 3, 1958). Sinasabi ng mga mamababasang sumulat sa akin na “naging akin na ang estilo sa pagdadala ng emosyon ni Edroza” nang sulatin ko na ang “Huling Lihim” (*Liwayway*, Hunyo 6, 1960). Ngunit para sa akin, ang madamdaming pagdadala ng kuwento, likas at matipid, ay natamo ko sa “Huling Kundiman” (*Liwayway*, Disyembre 4, 1967).

Wala nang iba pang mangangathang Filipino ang nakaimpluwensiya sa inyo?

Sa porma marahil marami. Sina Bautista, Coronel, Pineda, Ongco, at maging si Teodoro Agoncillo. Pero ang kontribusyon nila sa akin ay parang mga haplos ng pinsel sa canvass. Ang kabuuan ng mga kontribusyon nila ang lumikha sa akin bilang “ako,” ang mangangatha. Si Edroza ang nagtulak sa akin na tumuloy sa pagsulat dahil sa makapangyarihang pagdadala niya ng damdamin; ang pangkat nina Bautista, iba pa ang humubog sa akin bilang may kasanayang manunulat ngayon. Binasa ko rin sina Pedro Dandan, Buenaventura Medina, Jr., Macario Pineda, Elpidio Kapulong, Fernando L. Samonte, Mabini Rey Centeno na mga manunulat na tunay na “panitikero.” Ganyan ang pagsasanay ko: ang modelo ko’y mga kabataang manunulat na nagmula sa kampus at nakakaintindi ng sining ng pagsusulat. Kaya sabi nila, kahit si ERA ay palaki ng *Livawayway*, hindi siya binatak nito na pababa gaya ng nangyari sa maraming manunulat. Sa halip, iniangat ko raw ang uri ng tinatawag nilang popular writing.

Ano ba ang kahulugan ng “popular writing” sa inyo?

Siguro, kailangan nating magbalik sa tradisyong pasalita para maintindihan natin ang popular writing. Noon, sa mga etnikong grupo, popular ang mga epiko at mga awiting-bayan dahil sangkap ang mga ito ng kanilang pang-araw-araw na pamumuhay. Nagpasalin-salin ang mga tipong iyan ng panitikan hanggang sa maidokumento noong panahon ng mga Espanyol. Dinala rito ng mga Espanyol ang korido (metrical tale) at tinanggap agad ito ng sambayanan. Maraming Filipino ang sumulat ng korido upang gawing aliwan ng madla. Nang dalhin ng mga Amerikano ang mga bagong tipo ng panitikan, tulad ng maikling kuwento at nobela, ang nilaman ng mga ito ay banghay, paksa at tema ng korido. Kadalasan, hindi repleksiyon ng araw-araw na realistikong pamumuhay ng sambayanan ang nilalaman ng mga ito, eskapista, at

nagbibigay pa ng ilusyon o huwad na mga pag-asa. Iyan ang tinawag na popular writing dahil tinanggap ng nakararaming mamayan. Iyan ang nakapamayani sa mga popular na babasahin tulad ng *Liwayway* (itinatag, 1922), *Tagumpay* (1927), *Bulaklak* (1949) at *Sampaguita* (1949). Hindi naman nangangahulugang wala nang makabuluhang akdang nailathala sa mga babasahing iyan. Nariyan ang mga nobela ni Lazaro Francisco, Brigido Batungbakal, Macario Pineda, Jose A. Gonzales, Fausto Galauran, Gervacio Santiago, at Jose Esperanza Cruz.

May monopolista sa paglalathala ang mga manunulat na sumunod sa genre ng korido mula sa liberasyon hanggang buong panahon ng 1950. Nitong mga unang taon ng 1960, binalya nang binalya ng mga kabataang manunulat na tulad nina Tomas Ongco, Ponciano B.P. Pineda, Hilario Coronel, Virgilio Blones, Manuel J. Ocampo, Elpidio Kapulong, at Fernando Samonte ang monopolista at eksklusibistang paghawak ng matatandang tinali sa mga babasahing iyan. Bumigay ang establisimyento ng mga iyan at sa umawang na pinto ay pumuwesto, hindi lamang ang mga luminyang manunulat na binanggit sa itaas kundi ang sumunod na pangkat na kinabibilangan nina Edgardo Reyes, Rogelio Sicat, Ave Perez Jacob, Dominador Mirasol, Rogelio Ordoñez, at atbp. Instrumental sa pagbabagong ito sina Agustin C. Fabian (noo'y general manager ng Liwayway Publications) at Teofilo Sauco, editor ng *Bulaklak* dahil sa kanilang malayong pagtanaw sa larangan ng panitikan. Masasabi ring may impluwensiya kay Fabian sina Celso Al. Carunungan (bagong dating mula Amerika), Andres Cristobal Cruz (manunulat sa wikang Ingles na sumubok sa Pilipino), at Virgilio Blones (paboritong kanang kamay ni Fabian.)

Para sa akin, ang popular na panitikan ay sumabit na mabuti sa tradisyon ng korido at nang husgahan naman ng mga kritiko ay tinimbang sa pamantayan ng kritisismong Kanluran. Ang pagkritiko naman sa ganyang paraan ay lumikha ng isang façade na ang panitikan sa Tagalog (noo'y hindi pa nagre-reinkarnasyon sa Pilipino) ay malayo

sa likuran ng panitikang Filipino sa wikang Ingles.

Parang nababanggit sa mga write-up tungkol sa mga manunulat ng “Mga Agos sa Disyerto” na mahigpit ninyong tinutulan ang paratang na ito (nasa itaas) ng mga manunulat sa wikang Ingles. Ano ho ba ang katotohanan tungkol dito?

Totoong sukdol-langit ang pagtutol namin sa paratang na malayong-malayo ang panitikan sa wikang Tagalog sa panitikang nagsusulat sa wikang Ingles. Kasi naman, si Ave Perez Jacob, na kasama naming manunulat sa MLQ Educational Institution (University na ngayon) ay biglang nagdeklara na iaabandon na niya ang pagsulat sa Tagalog sa isang sulat niya sa *Sunday Times Magazine* (July 14, 1963). Sabi niya: “...after being published several times in Tagalog magazines I grew quickly disillusioned with the people I met. So many Tagalog writers are writing for money rather than the enrichment of Tagalog literature. I think Pilipino is a language in search of genuine writers: right now it is a veritable desert and it seems it will remain so a long a time. Thus I write in English.”

Nasaktan ako sa parang pagtalikod sa amin ni Ave Perez Jacob, kaya sinagot ko ang sulat sa *Sunday Times* (August 4, 1963). Sabi ko: “I regret to hear from your contributor, Ave Perez Jacob that he deserted Tagalog literature because he was disillusioned with the people he met in the field. He said Pilipino is a language in search of ‘genuine writers’ and yet he turned his back on it. Does one abandon a house merely because it is not so clean? Why does Jacob not help in cleaning it and change his attitude from that of a ‘literary deserter’?”

May katotohanan ang paratang ni Ave at ng iba pa tungkol sa maraming manunulat sa Tagalog. Ang sinasabi namin sa grupo ng *Mga Agos* ay ang nakikita lamang ng mga kritiko ay ang mga kathang nasa popular na babasahin lamang. Hindi nila nakikita ang

“ginto,” ang hindi pa nahuhukay sa mga bundok o ang mga akda ng kabataang nalathala sa mga peryodiko at magasin sa kampus at sa mga mumunting babasahing tulad ng *Silangan* (editor, Federiko Sebastian). Ang pag-atakeng ito sa panitikan sa wikang Tagalog ang nagpaapoy sa mga mangangatha ng *Mga Agos* upang umiba ng direksiyon.

Nag-aral ba kayo ng literature at creative writing? Bakit ang kinuha ninyong kurso ay komersiyo?

Sumulat muna ako, bago nagbasa, at “nag-aral” ng panitikan at pagsulat. Kasi nga, naitulak agad ako sa mga pahina ng *Liwayway*, *Bulaklak*, *Bagong Buhay*, at isa pang buwanang magasing Bikol na pinamamatnugutan ni Victor Toledo Marcos. Nakinig ako ng mga panayam nina Agoncillo, Pineda, Abadilla, at iba pang haligi ng panitikang Tagalog. Uneven nga ang pagkatuto ko sa pagsusulat kasi’y pinag-aral ako ng komersiyo para makakuha ng mataas-ang-suweldong-hanapbuhay. Habang nakikipagbuno ako sa balance sheets at mga ledger ay nakikipagkilitian ako sa literature. Dumating ang panahong kailangan ko nang mamili: nakakuha na ako ng BSC. Tinalikuran ko ang accounting at nag-staff member ako ng *Aliwan*. Sa panahon ding ito natuklasan ko ang mga manunulat na sina Hemingway, Fitzgerald, Steinbeck, Dreiser, Faulkner, Anderson, at mga nobelistang Europeo na sina Emile Zola, Iganizzio Sillone, Fyodor Dostoevsky, Nikolai Gogol, at Leo Tolstoy. Ito’y pagkaraang wala na akong makatas kina Guy de Maupassant at O. Henry.

Sa mga manunulat na Amerikano, sino ang nagustuhan ninyo?

Si Hemingway. Kasi, ang damdamin sa mga nobela niyang tulad ng “The Sun Also Rises”, “For Whom the Bell Tolls”, at sa kuwento

niyang “The Snows of Kilimanjaro” ay higit pa sa dating ng damdamin sa mga katha ni Edroza. Ginaya ko siya. Nang sulatin ko ang “Liwanag sa Gubat” (*Aliwan*, Marso 5, 1958), ang naiisip ko ay si El Sordo, isang magiting na tauhan sa “For Whom the Bell Tolls” na nasa ituktok ng bundok na nalalatagan ng niyebe. Natutuwa siya sa halip na matakot sa pagsapit ng kamatayan dahil matatapos na sa kanya ang lahat. Ngunit kinamumuhian din niya ang kamatayan nang mga sandaling iyon sapagkat mapuputol na rin ang gunita ng magandang kulay ng buhay. Sa “Liwanag ng Gubat,” ang pagsalubong ng pangunahing tauhan sa kamatayan ay buong katuwaan sapagkat ang gunita sa kanyang buhay ay malagim, masakit, masaklap.

Mula naman sa “The Snows of Kilimanjaro” ang “Ang Sadya” (*Liwayway*, Mayo 30, 1960), isang kuwento tungkol sa pagkakaroon ng gangrena ng asawa ng pangunahing tauhan sa isang gubat na malayo sa kalunsuran. Ayaw nang gumaling, gusto na niyang sumugba sa kamatayan tulad ng tigre na tumigas sa yelo sa bundok Kilimanjaro, na ewan kung bakit umakyat sa tuktok ng bundok upang mamatay lamang. Ngunit ang higit na malakas ang impluwensiya sa akin ay ang “For Whom the Bell Tolls” na pinaghanguan ng nobela kong “Dugo sa Kayumangging Lupa” (*Liwayway*, Pebrero 22, 1965-Hulyo 12, 1965). Ang huling tindig ni Dante, pangunahing tauhan sa bundok na daraanan ng mga umuurong na Haponesa ay duplikado ng huling tindig ni Robert Jordan sa “For Whom the Bell Tolls” pagkaraang pasabugin ang tulay na daraanan naman ng mga pasistang hukbong sasalakay sa mga loyalista at Komunista.

Pero tinalikuran ko rin si Hemingway. Kailangang humiwalay sa umbilical cord ng impluwensiya niya. Ayoko maging copycat. Nag-develop ako ng sariling estilo at pilosopiya at mga paksang nakapaghahamon sa aking diwa.

Sino ang lubhang nakaimpluwensiya sa inyo manunulat gayong maraming iba pang manunulat na inyong binasa ?

Tulad ni Edroza, napuruhan lamang ako ni Hemingway. Pero ito'y noong panahong naghahanap nga ako ng "aking sarili" sa panitikan. Ang totoo, ang mga manunulat ng 1910-1940 sa Estados Unidos ay pumukaw sa mapagsuri kong pagtingin sa lipunan. Ganoon din siguro ang nangyari kina Edgardo Reyes, Rogelio Sicat, Dominador Mirasol at Rogelio Ordoñez.

Malayo na sa akin sina William Dean Howells ("The Rise of Sir Lapham"), Samuel Longhorne Clemens o Mark twain ("Tom Sawyer," "Huckleberry Finn"), Henry James ("The American") at maging si Frank Norris ("The Octopus"). Pagkaraan kay Hemingway, binasa ko ang "lost generation" na sinasabi sa *An American Tragedy* (naisapelikula sa pamagat na "A Place in the Sun" na ang bida'y sina Elizabeth Taylor at Montgomery Cliff). Hindi ko pa alam na ekstensiyon ang mga nobela niya ng naturalismo nina Zola at Dostoevsky. Doon ko nakita ang kapangitan ng buhay-ang kasamaang nakakubli sa katauhan ng isang kaakit-akit na binata sa "An American Tragedy" at sa pangunahing karakter sa "Crime and Punishment." Mula sa pagkaunawang ito, tiningnan ko rin ang lipunan at tao-ang "madidilim na bahagi" ng kanilang kalooban at naisulat ko ang mga kuwentong "Patuloy ang mga Hudat" (*Aliwan*, Abril 1, 1959), "Ang Pulubi," (*Aliwan*, Oktubre 2, 1957), at "Titis" (*Aliwan*, Agosto 14, 1957).

Fascinated naman ako kay Fitzgerald sakaniyang "The Great Gatsby," "This Side of Paradise," at "Tender is the Night"-sa paglalarawan niya ng buhay-mayaman na magagamit ko sa pagsulat ng mga akdang popular. Ngunit ang mga katha rin niya ang nagpamulat sa akin ng pagitan ng mga dukha at ng mga mayaman sa lipunang Pilipino. Ang dalawang agos ng impluwensiya nina Hemingway, Dreiser at Fitzgerald-ang isa'y hinggil sa kapangitan ng buhay at ikalawa'y

kagandahan nito kahit dekadente, ang nagpunla ng kahandaan para sa pagsipot ng “panitikan” ng grupong *Mga Agos sa Disyerto*.

Ang kahandaan para sa bagong pamamaraan at nilalaman ng pagsulat ay pinatibay pa ng mga pagbasa kina Faulkner at Steinbeck, lalo na ang huli na nagpakita ng karukhaan at kaapihan ng masang Amerikano—sa panahong ang lupain sa labas ng mga lungsod ng Amerika ay sinusunggaban ng makapangyarihang mga tao na kasabwat ng mga nasa poder ng pamahalaan—sa *The Grapes of Wrath*.

May misteryoso wari sa mga akda ni William Faulkner na nakaakit, ngunit nakalito rin sa akin. Parang may walang katapusang bukal ng imahinasyon na nagmula sa kaniya sa paglalarawan niya ng South, ng mga Negro at mga Puti, ng lihim na likaw ng mga pagkatao ng mga ito, ng mga matandang bahay, at ng kung anong mga kasamaang nakakubli roon. Parang sinasabi ni Faulkner na may mga dambuhala sa kaniyang paligid, na sa ganoong lugar ay hindi dapat isilang at lumaki ang isang tao. Ganyan ang pagkakaintindi ko kay Faulkner. Kinatakutan ko ang kaniyang mga paksa at tema at hindi ko siya naisangkap sa aking mga katha.

Tiningnan ko rin si Steinbeck sa karahasan sa kaniyang mga nobela na parang bahagi ng ritwal ng mga pagano sa isang panahong primitibo na humahangga sa sadismo. Pinag-ugnay at pinaghambing ko ang pang-akit nila ni Faulkner sa abnormalidad at nagkaroon ako ng kongklusyon na pinaghihimagsikan nila kapuwa ang balangkas ng lipunang itinayo ng kapitalismo. Ang balangkas nito’y nakaapekto sa daigdig ng mga tauhan nina Faulkner at Steinbeck at ang bagong balangkas na ito ay kanilang itinatatwa. Ngunit nang isulat ni Steinbeck ang *The Grapes of Wrath* ay inilarawan niya ang pagbiktima sa masang Amerikano ng mga may-ari ng lupa, ang kawalan ng hustisya, ang di-pagkakapantay-pantay ng mga uri sa lipunan. Hanggang sa iba pa niyang nobela ay nagkaroon siya ng palagay na kailangang hubugin ng

mga api ang lipunang gagawing huwaran ng mga ito.

Ang ganitong pagkaunawa ko kay Steinbeck ang nagpatatag ng kamalayan ko sa “social commitment.” Ang mga isinulat ni Steinbeck ay nakita ko rin sa mga larawan ng paligid sa ating bansa. Bakit hindi ito isinulat? Bakit hindi ito binubusisi? Panahon na upang talikuran ang eskapismong panitikan.

Pagkaraan ba ng pagbabasa ninyo sa mga binanggit ninyong manunulat na Amerikano sumunod ang pagkakabuklod ng mga manunulat ng “Mga Agos sa Disyerto”?

Hindi naman alam ng grupo kung ano-ano ang kanilang pinagbabasa. Basta kani-kaniyang basa at kani-kaniyang sulat. Pero may pagkakatulad sa persepsiyon ang mga manunulat ng *Mga Agos*. Kasi ang kaligiran ng Quiapo, mula estero sa R. Hidalgo hanggang plasa ng Sebastian ay larawan ng karalitaan, karumihan, panganib (may mga rambulan, kadalasan), at krimen. Ang kaligirang ito ang nag-ugnay, sa tingin ko sa grupong *Mga Agos*. Sumulat kami sa pahina ng MLQEI *The Quezonian* at dahil wala kaming sinusunod na patakarang editorial tulad ng ginagawa ng *Liwayway* noon ay sumulat lamang kami nang sumulat at ang impluwensiya ng mga manunulat na Amerikano ay binigyan namin ng ekspresyon sa paglalarawan ng aming kaligiran. Sa *The Quezonian* nalathala ang aking “Mapanglaw ang Mukha ng Buwan” (Hunyo 23, 1959), “Mabangis na Lungsod” (Hunyo 20, 1961), at “Sa Bagong Paraiso” (Hunyo 6, 1963). Ang “Mabangis na Lungsod” ang kontribusyon ko sa paglalarawan ng kaligiran sa Quiapo, sa partikular ang simbahan ng Quiapo sa Plaza Miranda. Dito ko ibinunyag ang sindikato ng mga pulubi at ang pagwalang-bahala ng lipunan sa mga biktima nito.

Paano ho nabuklod ang mga manunulat ng “Mga Agos”?

Marahil ay handa na talaga ang pagbubuklod. Bukod sa sina Edgardo Reyes, Rogelio Sicat, Rogelio Ordoñez, at ako ay nag-aaral sa MLQEI (habang nagtatrabaho ako sa isang brokerage company sa Escolta), si Eduardo Bautista Reyes naman ay padalaw-dalaw sa amin sa eskuwelahan mula sa kaniyang opisina sa kalye Dasmariñas, Binondo na kinaroroonan ng kanilang opisina sa insurance. Kung minsan, kung kaming apat ay walang pera, pinagkakaisahan naming puntahan si Eddie Reyes (lagi siyang mapera) at sa harap ng goto, beer, coke, at kung ano-anong pulutan na kaya niyang ihain, mag-uusap-usap kami tungkol sa panitikan at paglalathala. Nagkataong sa aming mga tirade sa *Liwayway* (may kimkim yatang sama ng loob sina Edgardo Reyes, Ordoñez at Sikat kay Liwayway Arceo) na-banned kami sa premises ng publikasyong iyon. Hindi kami pinapapasok sa *Liwayway*, kahit dumalaw sa mga kakilalang staff member doon. Lumapit kami sa *Bulaklak*, na noo’y humihina na ang sirkulasyon (dahil umano’y ginagamit sa ibang negosyo ang tubo nito). Kinausap naming si Teofilo Sauco, ang editor at nakumbinse naming pagnobelahin kami nang dugtungan—kaming lima!

Ang naging pamagat ng nobela’y “Limang Suwail” (*Bulaklak*, Enero 23, 1963 hanggang Oktubre 23, 1963). Ako ang nag-umpisa ng nobela at si Ordoñez ang nagwakas dito. Nagkasundo kaming ang kikitain ng nobela ay hindi namin gagastusin, kahit isang kusing niyon at pupuhunanin namin sa paglalabas ng isang antolohiya ng mga nagkagantimpala (o pinakamahusay) naming mga kuwento. Isang deklarasyon iyon ng aming sagot sa mga nagsasabing “isang disyerto ang panitikan sa wikang Pilipino.”

Disyembre, 1963 nang simulan ang typesetting ng mga kuwento namin sa isang mayabang, ngunit kapos sa puhunang imprenta (Asia-Pacific) sa may kanto sa San Andres at Taft Avenue. Pagkaraang

makapagbigay kami ng halos kalahati ng halaga ng libro, ang typesetting ay natigil at sa buong 1964 ay kinonsumi kami ng may-ari na hindi namin makausap-usap. Lumipat ng ibang address ang Asia-Pacific at naiwan sa typesetter ang mga tingga. May balance na hindi pa nababayaran kaya binayaran namin at hinakot naming lima ang tingga at dinala sa San Juan, Rizal. Doon inabot ng 1965 ang antolohiya at nailabas din ng kakarag-karag na Minerva ni Dr. Panganiban.

Ano naman ho ang reaksiyon ng mga literati sa paglabas ng “Mga Agos sa Disyerto”?

Kasaysayan na iyan. Basahin ang kritisismo ni Dr. Bienvenido Lumbera, ang write-up ni Pablo Glorioso ng Surian ng Wikang Pambansa at ng kung sino-sino pang kritiko.

Kung gayon, sa paglabas ng “Mga Agos,” kinilala na ang mga manunulat sa wikang Pilipino?

Hindi lamang kinilala, kundi hinulaang lalampasan ang ginawa ng mga manunulat sa wikang katutubo ang mga mangangathang Filipino sa wikang Ingles. Naganap iyan sapagkat nagkaroon ng aktibismo ng mga kabataan at inilunsad ang rebolusyong kultural na humantong sa paglalantad ng mga sakit na umiiral sa lipunan. Mga kabataang manunulat ang humingi na buwagin, gibain ang bulok na sistema, at magtayo ng bago.